

МЕТАФОРА Й МЕТОНІМІЯ ЯК ЧИННИКИ ТВОРЕННЯ Й РОЗВИТКУ УКРАЇНСЬКОЇ ТЕХНІЧНОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

© Крилець О., 2010

У статті досліджено метафору й метонімію як чинники творення й розвитку української технічної термінології. Розглянуто шари лексики, що є джерелами метафоризації й метонімізації, типи метафори, різновиди метонімічних конструкцій полісемії, напрямки семантичних трансформацій. Установлено, що результатом метафоризації й метонімізації є полісемія на різних лексичних і термінологічних рівнях.

Ключові слова: метафора, метонімія, українська технічна термінологія, полісемія, загальноживана лексика, технічний термін, нетехнічний термін.

The metaphor and metonymy as factors of forming and developing of Ukrainian technical terminology have been researched in the article. The fields of the vocabulary as the origins of metaphorization and metonymization, types of the metaphor, metonymic constructions of polysemy, the directions of semantic transformations have been considered. The conclusion is made that the result of metaphorization and metonymization is polysemy at different lexical and terminological levels.

Keywords: metaphor, metonymy, Ukrainian technical terminology, polysemy, common vocabulary, technical term, non-technical term.

Метафора й метонімія завжди перебували в полі зору мовознавців. На сучасному етапі розвитку лінгвістичної думки дослідження зосереджуються навколо кількох стрижневих питань, пов'язаних з пізнавальною сутністю, функціями та стилістичними можливостями метафори й метонімії [1–5].

Поступальний рух людського пізнання все більшою мірою стимулює інтерес дослідників до метафори й метонімії як способів наукового осягнення дійсності [6–9] та як чинників творення нових термінів [10–14].

У зв'язку з активною розбудовою сучасної української технічної термінології виникає нагальна потреба спеціального дослідження мовних явищ, пов'язаних з розвитком означеної терміносистеми. Особливо важливим є аналізування нових технічних термінів або нових значень наявних термінів, що виникли в результаті семантичного переосмислення існуючих номінацій.

Метою нашого дослідження є виявлення та характеристика семантичних процесів, які відбуваються в сучасній технічній термінології української мови; з'ясування ролі метафори й метонімії як елементів її становлення й розвитку.

Метафора й метонімія властиві для різних етапів розвитку української технічної термінології. На початковому етапі формування цієї термінології особливо важливим є переосмислення загальноживаної лексики, у результаті чого відбувається первинна наукова ідеалізація об'єктів, процесів, характеристик картини світу, засвідченої в побутовій свідомості. Утворені таким чином терміни у своїй більшості позначають поняття техніки, які давно стали конститутивними елементами наукової картини світу. Це дозволяє стверджувати, що досліджувана сфера спеціальної лексики почала формуватися саме на ґрунті основного словникового фонду мови. Загальномовна лексика є базою розвитку української технічної термінології, витоків її формування.

Шар загальноновживаної лексики, одиниці якого внаслідок метафоризації отримали спеціальні значення в технічній термінології, представлений різноманітними назвами, що дає можливість виокремити 13 тематичних груп: 1) дії та процеси / опредмечені дії та процеси (*намивати, нести, обсаджувати, обчисувати, відпускати, відстоювати, запам'ятовувати, пришивати, відмова, кручення, зараження, ковзання, перехід*); 2) ознаки, якості людини, предметів (*незахищений, агресивний, активний, безвідмовний, жорсткий, затяжний, холостий, чутливий, витривалість, сумісність, живучість, крихкість*); 3) предмети побуту (*бочка, ножиці, постіль, коромисло, щітка, стакан, стілець, сітка*); 4) знаряддя праці (*мотовило, мотика, молот, бияк, веретено, граблі, пила, плуг, різак, сікач, долото, ковадло, шкребок*); 5) засоби пересування та їхні частини (*візок, каретка, лижви, полоз, полозок, човник*); 6) споруди, будівлі та їхні частини (*башта, міст, люк, ляда, настил, поверх, поміст, поріг*); 7) елементи одягу (*манжета, муфта, оборка, гудзик, петля, підкладка, рукав, сорочка, кожух, фартух, юбка, шлейф, муар*); 8) прикраси та аксесуари (*вінець, гребінка, серга, стрічка, коронка, штилька*); 9) продукти харчування (*розсіл, ропя, масло, сало, сухар*); 10) назви осіб (*двійник, заспокоювач, клієнт, носій, редактор, складач*); 11) частини тіла людей, тварин (*ніс, нога, волосок, губа, палець, плече, п'ята, рука, лапа, оперення, панцир, кіготь, крило, крильце, хвіст, шип, перо*); 12) назви тварин, комах, риб, земноводних (*миша, бики, глухар, гусениця, свинка, собачка, журавель, змія, кішка, клоп, черв'як, козел, краб*); 13) природні об'єкти, рослини (*гірка, грот, ґрунт, пік, рівчак, западина, канавка, уступ, устя, шишка*).

Ознакою, на основі якої відбувається перетворення початкових значень, може бути схожість функції, зовнішня схожість, функційна й зовнішня схожість та інші. Найпоширенішою є метафора, що ґрунтується на схожості функції, оскільки принцип функції, дії є основною категорією техніки. Часто вживаною є також метафора за зовнішньою схожістю порівнюваних об'єктів, функційною й зовнішньою схожістю.

Як відомо, сутність процесу метафоризації полягає у зміні значення початкового слова шляхом включення до його семантики нових складових — термінологічних сем, які модифікують значення й проєктують його на певну терміносистему. Похідне значення може відрізнитися від початкового не лише семним складом, а й місцем семи-мотиватора в структурі значення. Сема-мотиватор, що є головною ідеєю, основою метафори, у структурі початкового та похідного значень може займати різне місце. У результаті певних перетворень сема-мотиватор, яка є ядерною в структурі вихідного значення, може ставати диференційною або імпліцитною в структурній організації сем похідного значення. Проілюструємо це на прикладах. Слово *прошивати* в загальнолітературній мові використовується з такими значеннями: «1. Шити, зшивати, вишивати що-небудь, протягуючи нитку, дратву і т. ін. наскрізь. 2. Пробивати або прострілювати кого-, що-небудь наскрізь. 3. Проходити, проникати вглиб, всередину крізь товщу чогось» [15, с. 998]. Шляхом переосмислення другого значення утворилося нове, термінологічне, значення: «спец. Пробивати отвори в заготовках» [15, с. 998]. В основі перетворення — метафора за схожістю функції, сема-мотиватор «пробивати» є ядерною в семантичних структурах і загальноновживаного слова, й утвореного від нього терміна. Загальнономовне слово *рукав* позначає «частину одягу, що покриває руку (від плеча до кісті або коротше)», термін *рукав* — «пристрій у вигляді труби або кишки для відведення чи передачі рідин, газів, сипких тіл» [15, с. 1089]. Підставою для утворення термінологічного значення є схожий зовнішній вигляд деталі одягу й технічного пристосування — видовжена форма. У семній структурі вихідного значення ця ознака є імпліцитною, а в похідному — вираженою диференційною семою «труба».

Вихідними в процесі творення технічних термінів можуть бути не тільки значення загальноновживаних слів, а й термінів. Ретермінологізація відбувається у двох напрямках: перший пов'язаний із переходом різногалузевих термінів до сфери технічної термінології, а другий — із реінтеграцією номінацій у межах самої технічної термінології.

За нашими спостереженнями, джерелами розвитку української технічної термінології є спеціальна лексика таких наукових галузей, як фізика, математика, медицина, астрономія, анатомія, ботаніка, фізіологія, бактеріологія, геодезія, метеорологія, хімія, а також спеціальні назви інших сфер діяльності людини: військової, морської, музичної, кулінарної тощо. Наведемо приклади. Термін *диполь* у фізиці має таке значення: «фіз. Два однакові за величиною і протилежні за знаком заряди, розташовані на деякій відстані один від одного» [15, с. 222]. У результаті семантичної модифікації цього значення виник технічний термін *диполь*, що позначає: «радіо. Антена у вигляді двох симетрично розташованих провідників» [16, с. 69]. Семантичне перетворення відбулося на підставі однакової кількості складників, сема-мотиватор — «два» в структурі значень фізичного й технічного термінів є диференційною. У результаті метафоризації морського терміна *щогла*, який позначає «високий стовп, вертикальна або похила конструкція на судні, призначена для встановлення вітрил, підняття прапора, влаштування спостережних пунктів і т. ін.», виник технічний термін: «висотна споруда (стовп, тичка, металева або залізобетонна конструкція і т. ін.), що має різне технічне призначення (для підвішування ліній електропередач або сигналізації, встановлення радіоантен тощо)» [15, с. 1415]. Семантичні модифікації ґрунтуються на схожості за ознакою та функцією, семи-мотиватори «високий» і «встановлення» є диференційними в структурах і початкового, і похідного значень.

Розгалуженість сучасної технічної термінології та потреби в нових номінаціях спричиняють продуктивне використання вже існуючих одиниць технічної термінології. Реалізація внутрішньосистемних можливостей технічних спеціальних назв є потужним джерелом розвитку технічної термінології. Технічні терміни, полісемія яких є результатом внутрішнього семантичного розвитку, утворюють п'ять груп: 1) вузькогалузеві терміни, які виникли в результаті метафоризації значень загальнотехнічних одиниць; 2) загальнотехнічні терміни, полісемія яких є результатом внутрішнього семантичного розвитку; 3) вузькогалузеві технічні терміни, які розвинули свою багатозначність у межах однієї галузі техніки; 4) вузькогалузеві спеціальні назви, що виникли в результаті метафоризації термінів інших галузей техніки; 5) загальнотехнічні терміни, що утворилися внаслідок семантичного переосмислення вузькогалузевих спеціальних назв. Термін *конвертор* у галузі електротехніки позначає: «Одноякірний перетворювач електричного струму» [15, с. 447], а в комп'ютерній техніці — «програма або пристрій, що перетворює дані з однієї форми на іншу, еквіваленту першій» [15, с. 130]. Переосмислення вихідного значення відбулося за схожістю функції, сема-мотиватор «перетворювати» в початковому значенні ядерна, а в похідному — диференційна. На підставі схожості функції відбулося перенесення загальнотехнічного значення терміна *локатор*: «пристрій для визначення місцезнаходження різних об'єктів за допомогою сигналів, що випромінюються або відбиваються цими об'єктами». У галузі комп'ютерної техніки цей термін отримав таке значення: «пристрій або програма для локалізації несправностей в устаткуванні ЕОМ» [18, с. 190]. Сема-мотиватор — «локалізація» є диференційною і в початковому, і в похідному значеннях.

Поява нових технічних термінів та нових значень уже існуючих термінів досліджуваної галузі відбувається в результаті метонічного зрушення значень загальноновживаної лексики, нетехнічних та власне технічних термінів. Визначальною характеристикою метонімії як чинника творення технічних термінів є її значний вияв на внутрішньогалузевому рівні. Технічні спеціальні назви, що утворилися шляхом метонічної транспозиції загальноновживаних слів та нетехнічних термінів становлять невелику кількість. Такі терміни позначають переважно традиційні поняття техніки, виробництва, що здавна існують у термінології: *виточка, заготовка, опорядження, установка, рознімання, нагрів, масляний, підводка, обрізний, очисний, обдувати*, а також новітні поняття, які виникли у зв'язку з розвитком сучасних технічних галузей, зокрема комп'ютерної техніки: *перекриття, збій*. Словом *перенапряга* в загальнолітературній мові названо «дію за значенням *перенапружувати* — напружувати більше, ніж треба, понад міру» [15, с. 736], у технічній термінології

— «ненормальна напруга між двома точками електричної установки, що перевищує найвищу робочу напругу між цими точками, яка існує при нормальному режимі» [16, с. 182]. Метонімне зміщення відбулося в напрямку «дія — результат».

Шляхом метонімного перетворення назв, належних до різних шарів спеціальної лексики, окрім технічної, утворилася невелика кількість технічних термінів, більшість із яких є результатом метонімної транспозиції різновиду «наука — об'єкт вивчення». Наприклад, у фізиці термін *акустика* позначає «розділ фізики, що вивчає звукові явища» [15, с. 19], у технічній сфері — «звукові умови якого-небудь приміщення» [17, с. 25].

Метонімна номінація в технічній термінології поширена на внутрішньосистемному рівні, коли початковим у процесі семантичних змін є технічний термін. Унаслідок цього відбувається вторинна наукова ідеалізація об'єктів. У переважній більшості випадків це внутрішній семантичний розвиток загальнотехнічних термінів. Так, термін *шамот* має два значення, одне з яких називає речовину, а друге — вироби із цієї речовини: «спец. 1. Випалена при високій температурі вогнетривка глиниста порода. 2. Цегла, плитки із цього матеріалу або з домішкою його» [15, с. 1388]. Метонімне зміщення відбулося в напрямку «матеріал — виріб».

Метонімне термінотворення у сфері технічної термінології є регулярним процесом, який здійснюється відповідно до певних конструкцій метонімії, що виявляються залежно від частиномовної приналежності. Найбільший вияв метонімія має у сфері іменника, де виокремлюється 4 типи і 15 різновидів, продуктивними серед яких є «дія — інструмент її реалізацій» (*дренаж, ізоляція, компаратор, кріплення, риформінг, ротація*), «дія — її результат» (*лиття, металопрокат, недопал, офорт, плавка, прокат*), «частина — ціле» (*вальці, горно, детонатор, карда, логометр, нейтраль, реостат*), «матеріал — виріб з цього матеріалу» (*залізобетон, ізолятор, крапак, моноліт*). Ми виявили специфічні метонімні конструкції полісемії, що реалізуються в технічній термінології: 1) «властивість (здатність, стан) — міра властивості (здатності, стану)» (*захищеність, світлочутливість, вологість, шорсткість, стабільність*); 2) «процес виготовлення — галузь виробництва» (*друк, золотодобування, металокераміка, тракторобудування*); 3) «прилад для створення чогось — те, що ним створено» (*лазер, мартен*); 4) «галузь техніки — те, що вона виробляє» (*піротехніка*); 5) «галузь техніки — використовувані в ній засоби — промисловість» (*поліграфія*).

Сфера прикметника характеризується великим розмаїттям метонімних транспозицій: 11 типів і 55 різновидів, серед яких найпродуктивнішими є «стосовний X-а — призначений для X-а» (*синхронізаційний, трелювальний, фальцювальний, шліхтувальний, телеметричний, обличьовувальний*), «X — зроблений з X-а» (*електроновий, залізобетонний, легований, поліамідний, чавунний, шпунтовий*), «X — призначений для X-а» (*безступеневий, ескалаторний, розтискний, телетайпний, пусковий*), «X — що містить X» (*кулачковий, панцирний, тигельний, квішовий, танкерний, карбюраторний*).

Метонімне співвідношення значень властиве й дієслівній термінологічній лексиці. У сфері дієслова виокремлюється 2 типи й 4 різновиди метонімії, найпоширенішим є різновид «робити так, щоб щось було в певному стані — використовуючи це, створювати щось» (*амальгамувати, гальванізувати, пробірувати, розщепенювати, шпунтувати, відпресовувати*).

У результаті метафоризації та метонімізації загальнонавживаних назв, нетехнічних та власне технічних термінів утворено технічні спеціальні лексеми, які мають одне або декілька значень і використовуються в різних сферах техніки. Переважна більшість термінів має загальнотехнічний характер (*балансувати, випробовувати, відмова, реверсія, дефектоскопія, виточка, заготовка, комутатор, інтегратор, перфораторний, скидний*), наявні спеціальні одиниці, що вживають із вузькогалузевими значеннями (*акватинта, офорт, репродукція* — видавнича справа; *ізолятор, електроізоляція, заземлення* — електротехніка; *атакувати, запам'ятовувати, зараження* — комп'ютерна техніка; *зблокувати, карбонізація* — будівництво; *скарифікатор, скарифікація* — сільськогосподарська техніка), а також терміни, які мають і загальнотехнічне, і вузькогалузеве

значення (*опір, ревізія, розбивка, томити, транспортування, складання, втома*). Певна кількість спеціальних назв техніки використовується в кількох галузях з різними значеннями: *контейнер* (комп'ютерна техніка й видавнича справа), *фільтр, фідер, шина* (комп'ютерна і електротехніка), *шасі* (комп'ютерна й авіаційна техніка), *перехідник* (авіаційна й електротехніка), *компенсатор* (електротехніка й автоматизація виробничих процесів), термін *шина*, крім загальнотехнічного, називає поняття комп'ютерної техніки та електротехніки.

Висновки. Метафора й метонімія як чинники творення й розвитку української технічної термінології спричиняють появу, по-перше, нових технічних термінів, по-друге, нових значень вже існуючих термінів. Виявлені факти дають підстави твердити, що межі між різними шарами лексики рухливі, завдяки чому технічна термінологія поповнюється новими одиницями відповідно до розвитку її галузей і потреби в найменуванні нових технічних понять.

1. Потебня А. А. *Теоретическая поэтика : учебное пособие* / [сост. А. Муратова]. — СПб.: Филологический факультет СПбГУ; М.: Издательский центр «Академия», 2003. — 384 с.
2. Тараненко О. О. *Метонімія* / О. О. Тараненко // *Українська мова: енциклопедія* — К., 2004. — С. 339–342.
3. Тараненко А. А. *Языковая семантика в ее динамических аспектах* / А. А. Тараненко. — К.: Наук. думка, 1989. — 256 с.
4. Апресян Ю. Д. *Лексическая семантика. Синонимические средства языка* / Ю. Д. Апресян. — М.: Наука, 1974. — 366 с.
5. Зимин В. И. *Метафора и метонимия* / В. И. Зимин, Э. А. Модебадзе // *Русский язык в национальной школе*. — 1977. — № 2. — С. 77–84.
6. Алексеева Л. М. *Термин и метафора* / Л. М. Алексеева. — Пермь, 1998. — 250 с.
7. Арутюнова Н. Д. *Метафора и дискурс* // *Теория метафоры : сборник* / Н. Д. Арутюнова. — М.: Прогрес, 1990. — С. 3–15.
8. Гусев С. С. *Наука и метафора* / С. С. Гусев. — Л.: Издательство ЛГУ, 1984. — 152 с.
9. Петров В. В. *Научные метафоры: природа и механизмы функционирования* / В. В. Петров // *Философские основания научной теории : сборник* — Новосибирск, 1985. — С. 196–220.
10. Панько Т. І. *Українське термінознавство* / Т. І. Панько, І. М. Кочан, Г. П. Мацюк — Л.: Світ, 1994. — 215 с.
11. Литвин О. Г. *Становлення української машинобудівної термінології: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова»* / О. Г. Литвин. — К., 1999. — 20 с.
12. Волкова І. В. *Лексико-семантична характеристика сучасної української фізичної термінології (на матеріалі спеціалізованих видань 90-х рр. ХХ ст.): автореф. дис. ... канд. філол. наук: 10.02.01 «Українська мова»* / І. В. Волкова. — Х., 2002. — 20 с.
13. Чуєшкова О. В. *Аналітичні номінації в економічній терміносистемі (структурно-типологічний аспект): автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова»* / О. В. Чуєшкова. — К., 2003. — 20 с.
14. Цісар Н. З. *Вторинна номінація в системі української медичної термінології: автореф. дис. ... канд. філол. наук: спец. 10.02.01 «Українська мова»* / Н. З. Цісар. — Л., 2009. — 19 с.
15. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* / [уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел]. — К.; Ірпінь: 2001. — 1440 с.
16. *Словник-довідник з електротехніки, автоматики, промислової електроніки і метрології* / [уклад. Л. В. Козак; за заг. ред. В. П. Хорольського]. — Кривий Ріг: ВАТ Кривбасавтоматика, 1997. — 280 с.
17. *Тлумачний російсько-англійсько-український словник з охорони праці, технічного нагляду, безпеки дорожнього руху та пожежної безпеки: основні терміни* / [за заг. ред. В. В. Розгонюка]. — Х.: АТ «Укргазпром», 1998. — 536 с.
18. *Тлумачний словник-довідник з автоматизації, телемеханізації та використання обчислювальної техніки для працівників газової промисловості: основні терміни* / [уклад. В. В. Дубровський та ін.; за заг. ред. М. Д. Гінзбурга та ін.]. — Х.: Б. в., 1997. — 536 с.